

**СУЧАСНІ РЕЦЕПЦІЇ
СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНИХ
ОРІЄНТИРІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ**

колективна монографія

(за загальною редакцією кандидата юридичних наук Д.С. Луніна)

Полтава

ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ НА ВИХОВАННЯ МОЛОДІ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Для української педагогічної думки постать Григорія Сковороди має непересічне значення. Його творчість високо оцінили І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, П. Грабовський, В. Каразін, І. Мечніков, Л. Толстой, О. Потебня, П. Куліш. Йому присвятили свої твори П. Тичина, М. Рильський, А. Малишко, Д. Павличко, І. Драч, Б. Олійник, В. Шевчук та багато інших літераторів, філософів, науковців. Художні, наукові праці, а також епістолярну спадщину великого мислителя-педагога вивчають та аналізують у різних країнах всієї планети, оскільки висловлені там ідеї стосуються одвічних цінностей, тому не втрачають своєї актуальності й нині.

Мета статті – проаналізувати педагогічні погляди на етико-моральне виховання молодого покоління в епістолярній спадщині Григорія Сковороди.

У своїй філософській, літературній і педагогічній творчості Григорій Сковорода велику увагу приділяє етико-моральному вченню, при цьому часто спирається на надбання народної мудрості, а також вдячно посилається на висловлювання та афоризми відомих античних філософів: Епікура, Езопа, Плутарха, Сенеки, Платона, Аристотеля, Сократа та багатьох інших, чії праці він вивчав за першоджерелами. Етично-естетичного змісту трактатів набувають навіть листи Сковороди до Михайла Ковалінського, кращого учня, вірного друга, послідовника, що становлять безцінну спадщину мудрих думок, порад, підказок, повчань, які до сьогодні залишаються актуальними. Варто лише вдумливо перечитати їх, уважно проаналізувати кожний рядок тексту, і результатом, безумовно, стане зміна поглядів на велику кількість життєвих проблем людини, які, скоріше за все, перестануть бути проблемами.

«Як тільки з'явиться в тебе бажання поговорити зі мною, – пише Григорій Сковорода в листі від 9 липня 1762 року, – поглянь на ці вислови, і тобі здасться, ніби ти розмовляєш зі мною; згадуй при цьому які розмови любить вести твій друг. Отже, перша сентенція хай буде така: 1. ...Найкращий путівник в старості – це мудрість, ... тобто наука, бо людину в старості залишає все, крім науки. 2. ...Прекрасна і велична любов до чесноти. Бо неможна не поважати того, в кому вбачаєш оселю чесноти; адже де любов до чесноти, там повинна бути гідність. 3. ...Маючи друзів, вважай, що ти володієш скарбом. Ніщо, каже Сенека, так не радує, як вірна дружба. 4. ...Прекрасне важке. 5. ...Короткий шлях до

зла. Але прийми один вислів із святого письма... “Великим надбанням є благочестя разом з помірністю. Благочестю властиво шанувати бога і любити ближнього”. Другими словами це ...називається покоем душевним, при якому людина задоволена своєю долею. Оце тобі на пам’ятку від мене: будь задоволеним тим, що маєш» [5, с. 221–222].

Кожний рядок, написаний Григорієм Сковородою, має свою цінність. Наприклад, у наступному листі він закликає Михайла самотужки вивчати грецьку мову і радить, як це краще робити: «Отже, наслідуй пальму: чим сильніше її стискає скеля, тим швидше і прекрасніше здійснюється вона догори. Це – те дерево, яке дається в руки мученикам-переможцям, як це можна бачити на іконах. Знаходь годину і щоденно потроху, але обов’язково і саме щоденно, підкидай в душу, як у шлунок, слово або вислів... Чим повільніше будеш вивчати, тим плодотворніше навчання. Повільна постійність нагромаджує кількість більшу від сподіваної» [5, с.223]. Напевно, що така порада знадобиться і в наш час для вивчення чужоземної мови, що є важкою працею, але необхідною для пізнання різних наук.

У мандрівного філософа було багато друзів, він умів їх вибирати, умів товаришувати, а також приділяв багато уваги питанням дружби і любові у своїх творах, у листах, особливо у спілкуванні з молоддю. Так, у листі за жовтень 1762 року Григорій Сковорода, турбуючись, щоб його учень не потрапив під негативний вплив своїх однолітків, переконує: «...нам треба найретельніше дбати про те, щоб, обираючи друзів, цю найліпшу окрасу життя, більше того – неоціненний скарб, через недбальство не натрапити на щось підроблене і мнимо, що називається підлесником...». І наводить висловлювання Плутарха: «З самого початку слід мати на увазі постійність і послідовність справжнього друга: чи постійно він тому ж радіє, те ж схвалює, і чи скеровує він життя своє за одним зразком... Підлесник же... не вибравши собі певного способу життя, який би йому подобався, а не іншому, наслідуючи іншого і до нього пристосовуючись, отже, не є простою людиною або людиною одного способу життя, але мінливого і різноманітного: з одного виду він раптом переходить в інший» [5, с. 229]. На думку мислителя, головне, що характеризує людину як товариша, є його моральні якості, серед яких чесність – обов’язкова умова, інакше це буде прихований і небезпечний ворог.

Ще в одному листі Сковорода пише: «...на думку Платона, вища несправедливість полягає в тому, щоб здаватись справедливим і не бути ним». Такий несправедливий «друг», продовжує, обурюючись, Григорій Сковорода, «...вкрадаючись у довір’я, вивідуючи таємниці, прагне до того, щоб заподіяти шкоду простій і необачній людині і навіть зовсім згубити її... Це посланці сатани, прикриті людським образом. ... Який злий геній скеровує їх на прості серця? Що в них спільного з людьми щирими, які не знають і не мають ніяких хитрощів? ...Діаметрально, як кажуть, протилежні вони такого роду натурам і нападають на них, як вовки, безсумнівно, заради вигоди. З таких людей робляться брехливі друзі, фальшиві апостоли, еретичні вчені, тирани, тобто

погані царі, які, пробравшись у надра держави, в лоно церкви, шляхами хитрощів проникаючи, нарешті, в самі небеса, змішують небо з землею, часто весь світ потрясають смутами» [5, с. 242].

Продовжуючи тему дружби в іншому листі до Ковалінського, Григорій Сковорода висловлює своє захоплення Плутархом: «Безсмертний боже! Як він описує дружбу!» і наводить його цитату: «Як монету, так і друга, слід випробувати раніше, ніж він буде потрібний, щоб пізнати його не після того, як ми постраждали. Треба мати досвід у пізнаванні підлесника, щоб не зазнати неприємностей. В протилежному разі ми опинимося у становищі тих, хто, покуштувавши, нарешті, отруту, відчув, що вона смертельна». А від себе «український Сократ» додає: «Нема нічого небезпечнішого, ніж підступний ворог, але немає нічого отруйнішого від удаваного друга... таких найбільше слід остерігатися. Жоден диявол ніколи не приносить лиха більше, ніж такі удавані друзі» [5, с. 246–247]. Прочитавши такі рядки, будь-хто краще придивиться до своїх друзів. Сковорода саме так і хотів: примусити бути пильним, адже краще послухати мудрої поради, ніж опинитися у важкому чи безвихідному становищі, спілкуючись із небезпечними «друзями».

І знову звернемося до його листів. Лист до Михайла від 23 листопада 1762 року Сковорода починає так: «Прохаєш дати тобі поради... про те, з якими друзями підтримувати тобі зв'язок? З хорошими – відповідаю я коротко. А з хороших лише з тими, до кого в тайниках серця ти по натурі схильний... Але цього можна лише бажати, мати ж – це інша справа. Істинно добра людина, тобто християнин, трапляється рідше від білої ворони... Що ж робити? Слід підтримувати зв'язок з тими, які кращі, ніж інші, які звичайно вважаються просто добрими. Обирати слід щирих, постійних і простих. Про щирю душу кажуть, що вона не задрісна, не злобна, не підла. Прості – не дурні, але відкриті, не брехливі, не облудні...» [5, с. 251–252]. А оскільки таких людей теж мало, пише Сковорода, тому найправильніше мати за друзів священні книги, бо серед людей є такі хитрі, спритні й безчесні пройдисвіти, що обдурюють і особливо нападають на простих, маючи надію на здобич. Григорій Сковорода просить учня зважити на його досвід і скористатися порадами, щоб не пропасти через свою необережність, випробовуючи долю [5, с. 252].

Григорій Сковорода, звертаючись у листах до свого найкращого друга, яким для нього був його здібний учень Михайло Ковалінський, кожного разу підкреслював безмежну любов до нього. В одному з таких листів він проголосив велике значення і роль любові в житті: «Хіба Христос не встановив, що відзнакою його учнів є взаємна любов? Хіба не любов все поєднує, будує, творить, подібно до того, як ворожість руйнує? ... Хіба не мертвою є душа, позбавлена істинної любові, тобто бога? Хіба всі дарунки, навіть ангельська мова, не є ніщо без любові? Що дає основу? – Любов. Що творить? – Любов. Що зберігає? – Любов, любов. Що дає насолоду? – Любов, любов, початок, середина і кінець, альфа і омега» [5, с. 277]. Краще,

ніж сказано Григорієм Сковородою про любов немає чого додати.

Але інколи бувають протилежні ситуації, коли знайомий чи колега ставиться до вас неприхильно. Таку проблему Григорій Сковорода вирішує в наступному листі до Ковалінського: «Учора ти скаржився на одного з неприхильних до тебе. Що ж робити? Така людська чернь: честолюбна, дратівлива, самолюбна, і, що найгірше, брехлива й заздрісна. Ти не можеш знайти жодного друга, не знайшовши разом з ним двох-трьох ворогів. Як дуже вірно сказано, що той, хто не має ворогів, не має також і друга» [5, с. 344]. Мудрий філософ вважає, що бути дружелюбним – це натура людини, риса його характеру, і для підтримки такої думки цитує Плутарха: «Задатки чеснот та інші найпрекрасніші властивості, що закликають до любові, – це божий дар; їх ніхто не може здобути, вони – ласка божа. Коли люди їх позбавлені, їм лишається тільки заздрити, додаючи до природного нещастя нове, створене самою людиною, тобто порочність душі, яка створюється під впливом звички. Таким чином, люди не гідні любові не стільки з несправедливості природи, скільки тому, що одержані ними від бога скромні здібності вони псують і, незадоволені своєю долею, заздять, ремствують» [5, с. 344]. Далі Григорій Сковорода пояснює своєму учневі: «Такі ті, які на тебе гніваються і тебе ненавидять, вони вічно скаржаться, заздять, хваляться, щоб не показати свого убозтва, яке вони в глибині душі усвідомлюють і яким мучаться. Їх ти уникай, не товаришуй з ними. Вітай їх, говори ввічливо і, якщо потрібно, допомагай їм, але як звичайним знайомим, а не як вірним друзям» [5, с. 344].

13 листопада 1762 року Григорій Сковорода посилає у листі до свого друга вірш [5, с. 248–249], який він склав для нього, де кожний рядок щиро наставляє на добро:

Григорій Савич

*Бажає своєму Михайлові радуватися в господі!
О, солодкий шлях життя, коли совість чиста!
Тоді аттічний мед краций за нектар і амброзію!
Тому веселе обличчя, і жива надія прикрашає чоло.
Тому в благочестивих завжди стільки радощів!
Надія їх не залишає ні під час хвороби, ні навіть у смерті.
Навіть по смерті їхнє лице радісне.
О Михайле, Михайле! В юності будь безгрішним,
Якщо хочеш бути милим богові.
О, не шукай поза собою найвищих благ.
Христос учить, що царство боже в нас.*

А також додає: «Нагоду до написання цього вірша дав сьогоднішній день во святих отця нашого Йоанна Златоуста; надсилаю тобі в подарунок такий його золотий вислів: «Ніщо звичайно не приносить нам такої радості, як чиста совість і добрі сподівання» [5, с. 248–249].

Кожен лист мудрого вчителя безцінний, бо відісланий у майбутнє всім, хто хоче бути його учнем. Він не шкодував свої знання і природні здібності заради добрих людей. Люди твердили, що ті родини, у хаті яких

побував мандрівний філософ, ніколи не покидало щастя [16, с. 15], очевидно, що спілкування з думками Сковорода, які він залишив на сторінках своїх нетлінних рукописів, теж безслідно пройти не може.

Читаємо рядки, написані народним просвітителем, і помічаємо, що в них немає нічого зайвого чи незначного, несуттєвого, підтвердження своїм істинам він часто знаходить в істинах античних філософів. Так, у ще одному листі до учня Григорій Сковорода повчає, посилаючись на приклад життя Платона: «Дивись про що дбали найкращі мужі – не про багатство і т. д. Не дивно тому, що вони добре завершили життя. Бо як хто посіє в юності, так пожне в старості. Хочеш бути легким і здоровим старцем? Додержуйся в юності тверезості і непорочності. Подумай про це!» [5, с. 259].

Григорій Сковорода наполегливо радив своєму учневі дбайливо ставитися до свого здоров'я, про що нагадував у багатьох листах. Основну причину будь-якої хвороби він вбачав у неправильному харчуванні. «Найдорожчий Михайле! – пише Сковорода. – Деякі, як говорить Сократ, живуть, щоб їсти і пити, а я ж – навпаки» [5, с. 264]. Далі він пише, що більшість людей до нестями об'їдається м'ясом і обпивається всякими хмільними напоями, тому і не дивно, що за такою причиною ідуть хвороби, тоді як, наприклад, Сократ навіть серед чуми залишився здоровим, бо звик до найсвятішого життя, до простої і помірної їжі. А ще Г. Сковорода говорить: «Послухай Плутарха, який вважає причиною всіх хвороб надлишок вологи в тілі» [5, с. 265]. І нарешті він просить: «... не шкодь і не руйнуй свого тіла... але зроби його тоншим, скорочуючи надмірну їжу і уникаючи вогню, породженого вином, звідки всі пороки душі, а з останніх, у свою чергу, – всі хвороби тіла» [5, с. 265–266].

Іншого разу вчитель, хвилюючись про здоров'я Михайла, надсилає йому ще одну пораду: «Я хочу, щоб в ці весняні дні ти менше спав і вживав холоднішу їжу». Далі пояснює, що Гелен, другий після Гіппократа батько лікарів, міркуючи про здоров'я, висловив думку, що з гарячої їжі розвивається зайва вологість, а звідси катар, який всі лікарі вважають причиною всіх хвороб [5, с. 290]. А коли Михайло сповістив про хворобу брата, Сковорода теж небайдуже йому відповів: «Однак не слухай необачно випадкових людей, що рекомендують ті або інші ліки. У жодній галузі в народі нема такої великої кількості знавців, як у медицині, і нема нічого такого, про що б народ так мало знав, як про лікування хвороб. За винятком загальноновживаних простих ліків, відкидай всі» [5, с. 226]. Григорій Сковорода був надзвичайно обдарованою людиною, він цікавився різними науками, його поради приносили добро, допомагаючи людям.

Сковорода при нагоді ненав'язливо, але постійно нагадує учневі про необхідність бути чесним і вдячним: «Бувай здоров, найдорожчий, і люби разом з добрими науками чесноту, джерело всякої втіхи, і відплачуй нам любов'ю за нашу любов» [5, с. 268]. Він наполегливо переконує хлопця присвячувати себе книгам, а для заохоти підтверджує це словами Еразма: «Пам'ятай, що ніщо не минає так швидко, як юність» [5, с. 273] і продовжує

словами Плінія: «Втрачений той час, який ти не використав на навчання» [5, с. 273].

Майже кожне речення в листах Григорія Сковороди можна виокремити як афоризм, що містить глибокий зміст в лаконічному висловлюванні, примушуючи думати і запам'ятовувати, аналізувати і оцінювати, доводити і пояснювати. Ось, наприклад, деякі з них:

- Учись на прикладах інших, не будеш знати горя [5, с. 302].
- Досвід – наставник дурнів [5, с. 302].
- Турбується про порядок всесвіту, а про непорядок у власних справах і не думає [5, с. 302].
- Хіба не з хвороб душі народжуються і тілесні хвороби? [5, с. 309].
- Заглуши і приборкай пристрасті твоєї душі і вже тепер звикай панувати над ними [5, с. 310].
- О, якби у мене був духовний меч! Я б знищив у тобі скупість, убив би розкіш і дух нетверезості, вразив би честолюбство, розтрощив би марнолюбство, вигнав би страх перед смертю й бідністю. О найсвятіша тверезість! О добра бідність! О спокій душевний! Як мало людей знає вас! [5, с. 310].
- Хіба коли-небудь була дружба поміж скупими? Або між честолюбними? [5, с. 330].
- Треба терпіти, треба молитися, і ніколи зло не буде мати більше сили, ніж мудрість [5, с. 331].
- Після пережитих випробувань невдовзі я зовсім розтрощу диявола з його слугами не залізом, але зброєю мудрості, невинності, чистоти і терпіння [5, с. 331].
- Неправда гнобить і протидіє, але тим сильніше моє бажання боротися з нею [5, с. 332].
- Не умишляй зле, не плямуй правиці кров'ю, уникай говорити брехню, говори тільки істину [5, с. 333].
- Похвально не подобатися поганим. Чи лихословлять вони, чи обурюються, ти вперто продовжуй іти шляхом добра... Можливо, і ми не з такою приємністю відчували б близькість один до одного, якби не зустрічали протидії з боку таких людей [5, с. 333-334].
- Через нерозсудливість сердиті ті, кому погано [5, с. 347].
- Здоровий розум робить легким будь-який спосіб життя, будь-яку зміну [5, с. 347].
- Як черевик і ступня не обернені в різні сторони, так і нахил душі створює відповідне собі життя [5, с. 347].
- Не звичка робить життя приємним, а розсудливість створює найкращий спосіб життя [5, с. 347].
- Не слід з роздратуванням ставитися до обставин, бо воно не допоможе; добре буде тому, хто правильно використовує існуючий стан речей [5, с. 347].
- Ні про що не турбуватися, ні за що не переживати – значить не жити,

а бути мертвим, адже турбота – рух душі, а життя – це рух [5, с. 350].

– Що може бути солодшим, як коли тебе любить і прагне до тебе добра душа? [5, с. 351].

Українське сьогодення вимагає формування особистості сквородинівського типу, якій під силу буде творення українського духовного простору, утвердження української ментальності. Усе це й актуалізує звернення широкого загалу до творчої спадщини Григорія Сковороди, котра показує, як людина може розкритися у різноманітних сферах суспільного буття. Твори Григорія Сковороди не потребують пояснень чи коментарів, їх треба читати в першоджерелах, як і Біблію їх кожен розуміє по-своєму. Про це влучно писав Д. Чижевський: «Можливо, про жодного філософа у світі не висловлено таких розбіжних думок, як про Сковороду» [17, с.167], тому вивчення й аналізування творчості великого філософа, педагога буде продовжуватися стільки, скільки існуватиме людство, і кожен віднаходитиме власні «сродні» елементи у філософсько-педагогічному спадку українського Сократа.

Література

1. *Григорій Сковорода і сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 200-річчю з дня смерті філософа 11-12 листопада 1994 р. Полтава: ПДПУ ім. В. Г.Короленка, 1994. 82 с.*
2. *Галаур С. Муравським шляхом у Сковородинівку. Урядовий кур'єр, 2010. №377. С. 11.*
3. *Григорій Сковорода: На зламі епох. Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції 20 – 21 травня 2010 року. Сковородинівка, 2010. 176 с.*
4. *Григорій Сковорода. Повне зібрання творів у двох томах. Том 1./ За редак. В. І. Шинкарук. Київ, 1973.*
5. *Григорій Сковорода. Повне зібрання творів у двох томах. Том 2./ За редак. В. І. Шинкарук. Київ, 1973.*
6. *Григорій Сковорода. Твори у двох томах. Том 1. Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. Київ: ТОВ «Видавництво “Обереги”», 2005. 528 с.*
7. *Григорій Сковорода. Твори у двох томах. Том 2. Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. Київ : ТОВ Видавництво «Обереги», 2005. 480 с.*
8. *Деркач Б. А. Г. С. Сковорода – письменник. Київ, 1972. С.5–21.*
9. *Деркач Б. Народний філософ, поет-гуманіст. Григорій Сковорода. Вибрані твори . Київ, 1971. С.5–19.*
10. *Драч І. Ф., Кримський С. Б., Попович М.В. Григорій Сковорода. Біографічна повість. Київ, 1984. 216 с.*
11. *Жулинський М. Григорій Сковорода. Дивослово. 2004. № 6. С. 29–32.*
12. *Зуб Т. С. Велетень думки і слова. До 270-річчя від дня народження та 200-річчя з дня смерті видатного українського філософа-гуманіста і поета Г.С.Сковороди. Полтава: Видавництво «Криниця», 1992. 40 с.*
13. *Іванько І. В. Григорій Сковорода. Київ: Наукова думка, 1983. С. 5–32.*
14. *Мишанич О. Григорій Сковорода. Т. 1. Київ : Обереги, 2005. С.9–35.*
15. *Ушаков Л. В. Григорій Сковорода. Харків : Фоліо, 2009. 123 с.*
16. *Цимбалюк М. Серце тоді насичується, коли освічується. Українська мова та література. 2011. № 19–20. С.15–23.*
17. *Чижевський Д. І. Філософія Г.С. Сковороди. Філософські твори у 4 томах. Том 1. Київ: Смолоскип, 2005. С.167.*